

Сидельникова Л. В.,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ЛІТЕРНИХ ЗНАКІВ ФРАНЦУЗЬКОГО ПИСЬМА

Статтю присвячено методології дослідження еволюції системи літерних знаків французького письма XI – початку XXI століття у фонографічному та ідеографічному аспектах, встановленню базового категорійного та поняттєвого корпусу та висвітленню семіотичного та когнітивного підходів до вивчення графічних одиниць.

Ключові слова: літерний знак, фонографія, ідеографія, графеміка, орфографіка, символізм, семіотика, когнітологія.

Статья посвящена методологии исследования эволюции системы буквенных знаков французского письма XI – начала XXI столетия в фонографическом и идеографическом аспектах, установлению базового категориального и понятийного корпуса и освещению семиотического и когнитивного подходов к изучению графических единиц.

Ключевые слова: буквенный знак, фонография, идеография, графемика, орфография, символизм, семіотика, когнітологія.

The article deals with the methodology study of evolution of system of the French alphabet signs in the 9th – early 21st centuries' writing in phonographic and ideographic aspects, the establishment basic categorical and conceptual case, the highlighting semiotics, and cognitive approaches to the study of graphic units.

Key words: alphabet sign, phonography, ideography, graphemics, orphographics, symbol, semiotics, cognitive.

Одним із основних завдань будь-якої мовознавчої дисципліни є створення методологічної бази наукового дослідження, яка б розглядала конкретні мовні явища системно та комплексно. Протягом свого становлення лінгвістична наука сформулювала власну систему загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, проте зміни, які відбуваються у парадигмі сучасних наукових знань ХХ – початку ХХІ ст., усе частіше вимагають поєднання різноманітних прийомів та підходів у вивченні різнопланових аспектів людської мови.

У мовознавчій науці традиційно розрізняють три основні наукові парадигми, на які ми спиралися при виборі методів та прийомів дослідження: 1) порівняльно-історична (компаративна, зіставна) парадигма, що базується на порівняльно-історичному методі і властива класичним лінгвістичним дослідженням; 2) системно-структурна парадигма, основою якої є певне конкретне мовне явище, його різноаспектні особливості у межах мовної системи; 3) антропоцентрична парадигма, що заснована на дослідженні взаємозв'язку між з мовою та інтерпретованим людиною світом. Виходячи з того, що наша наукова розвідка поєднує як діахронічний, так і синхронічний аспект вивчення графічних знаків французького письма, ми послуговувалися широким спектром методологічної бази сучасної наукової парадигми.

Писемність розглядається як набір графічних знаків, що перебувають у певних взаємовідносинах і складають цілісну систему. Розуміння письма як знакової системи дозволяє поставити писемність поряд з іншими семіотичними системами людини та визначити теорію письма як розділ загальної теорії знакових систем – семіотики, або семіології. Це дає можливість застосовувати низку операційних понять, властивих іншим семіотичним дисциплінам. Розгляд писемності як знакової системи дозволяє краще зрозуміти онтологічну природу письма, його зв'язок з людиною та його місце у розвитку людської культури. Писемна мова як семіотична структура складається, з одного боку, з візуальних символів звукової сторони мови, а з іншого – символів-кодів, які відображають образно-поняттєву картину світу. У першому випадку письмо є вторинною системою, а у другому – первинною. Кожен писемний символ-знак являє собою цілісність, що має дві основні сторони: вираження та зміст. Вираження – це фізична субстанція, за допомогою якої відбувається візуальна графічна репрезентація письма, зміст – це все, що він виражає, позначає, з чим співвідноситься, будь то поняття, ідея, число, слово, склад, звук.

Зазначені властивості писемної мови безпосередньо пов'язані з функціонуванням розуму людини. Двопівкульність мозку людини зумовлює двокомпонентність свідомості [3, с. 8]. З цього випливає й двокомпонентність мовної одиниці, у нашому випадку – літерного знака – ментального (вираження) та почуттєвого (значення, зміст).

Така двостороння природа писемної системи відображає філософський закон діалектики та дає підстави для типологічної класифікації письма згідно з характером плану змісту та плану вираження. За характером плану змісту письма можна виокремити два основні типологічні класи: ідеографію (або семіографію) та фонографію.

Фонографія характеризує писемну систему з конкретної звукової сторони, а, отже, співвідноситься з мовленням. Планом змісту у такій системі (до яких належить і французька писемність) виступають графічні одиниці, що мають конкретне звукове оформлення. У цьому випадку знання писемної системи передбачає попереднє знання зв'язку між писемним (графічним) знаком та конкретним звуковим словом або звуковим сегментом.

Ідеографія, або семасіографія характеризує клас писемних систем, у яких графічні знаки позначають конкретні поняття або навіть цілі ситуації, співвідносячись безпосередньо з планом змісту. Подібні ідеографічні знаки, пов'язані з певними поняттями, минаючи звукову оболонку слів певної мови, зрозумілі та, відповідно, адекватно прочитуються представниками різних лінгвокультур, які використовують спільні писемні знаки. План змісту в писемних знаках ідеографічної системи ґрунтується на ототожненні означення з об'єктами реального світу, іконічним відображенням яких вони є, або на умовно прийнятому зв'язку конкретних означень

знаків писемної системи з відповідними семантичними, поняттєвими означуваними.

Таким чином, іконічна схожість графічних елементів писемної системи з відображеними ними об'єктами характеризує писемну систему як піктографічну, або іконічну. У випадку умовного зв'язку знаків ідеографічного письма з відповідними поняттєвими категоріями, тобто відсутності зовнішньої подібності між графічними знаками-символами та об'єктами реального світу, писемну систему можна охарактеризувати як умовну, або конвенційну. Зауважимо, що фонографічні системи (до яких належить і французьке письмо) можуть мати елементи ідеографії та піктографії, тобто мати конвенційні відношення між планом змісту та планом вираження писемного знака.

До понять плану вираження та плану змісту писемної системи необхідно додати поняття парадигматики та синтагматики письма. Згідно з дослідженнями Т. В. Гамкрелідзе, С. Г. Проскуріна і Ю. С. Степанова, І. Фрідріха, під парадигматикою розуміється співвідношення графічних знаків в алфавіті та їх послідовне (лінійне) розташування відносно один одного (порядок алфавітного переліку). Такий лінійний порядок графічних знаків у системі, що визначає її парадигматичну структуру, може бути мотивований різними факторами. Особливе місце серед них займає фактор графічної схожості знаків письма і фонетичної подібності звуків, які фіксуються цими знаками. Синтагматика письма визначається як послідовність знаків у тексті, отже, передбачає співвідношення графічних символів, представлених у певній послідовності в тексті, в межах окремих слів, сполучень слів або одиниць синтагматичного плану.

При діахронічному аналізі французької писемності IX-XVIII ст. необхідно керуватися поняттєвим корпусом графічної лінгвістики, яка на нинішній час ще знаходиться у процесі становлення. Саме тому положення загальної теорії письма, теорії графеміки та теорії алфавіту, які виступають складовими зазначеної вище науки, є теоретичною базою третього та четвертого розділів нашого дослідження. Теорія графеміки як однієї з центральних компонентів теорії графічної лінгвістики характеризується вельми інтенсивним науковим пошуком і широким розгортанням дослідницької роботи в усій сукупності її проблематики. Отже, графеміка, за визначенням Т.О. Амірової, – це наука, що вивчає структурно-функціональні одиниці писемної мови (графемі), їх функції, властивості, відношення, а також їх системну організацію [1, с. 26]. Основною структурною одиницею графеміки є графема, сукупність яких створює свою власну систему.

У нашому дослідженні графема – це мінімальний змісторозрізнавальний знак письма, який складається з конструктивних елементів (графів). Усередині графічної системи графема може відповідати звуку, звукосполученню, нулю звука або нелітерному знаку (підрядковому або надрядковому). Згідно зі своєю структурою графема може бути представлена однією літерою або сполученнями літер. Однолітерні (або прості) графемі отримали назву монографи, дволітерні – диграфи, трилітерні – триграфи, чотирилітерні – тетраграфи та п'ятилітерні – пентаграфи. У запропонованій концепції графеміки літера виступає як графема або як частина графемі, коли графема передає один звуковий відповідник: звук або звукосполучення, а також слугує для розрізнення граматичних, семантичних конотацій, тобто виступає ідеограмою. Зазначимо, що у представленому дослідженні під *ідеограмою* ми розуміємо літерний знак, який, окрім звукового відповідника передає певну умовну, додаткову інформацію, як правило, граматичного, семантичного характеру. У цьому випадку ідеограма вже не має відношення до звукової сторони мови, вона є певним кодом, який розкриває відношення з іншими системами мови.

При аналізі французького письма XIX – початку XXI ст. у роботі було застосовано термінологічну систему орфографіки – лінгвістичної науки, яка заснована на функціональному підході до вивчення орфографічних явищ [4, с. 23-24]. Термін орфографіка сам по собі відображає онтологію та методологію цієї наукової дисципліни, оскільки базується на асоціативному зв'язку між двома поняттями – орфографії і графіки, які й виступають її складовими частинами. Перша частина терміна *орфо-* демонструє зв'язок з нормованим рівнем мови, а також співвіднесеність з планом змісту, друга частина – *графіка* має на увазі графічну форму мови. Отже, основним завданням орфографіки є теоретичне осмислення орфографічних явищ та розгляд загальних і специфічних функцій алфавітного письма. У межах предмета та проблем дослідження фонографії та ідеографії літер французького письма ми з'ясували такі питання, як співвідношення звукової та писемної форм на різних етапах розвитку французької писемності, ідеографічний аналіз (семантичний) графічних одиниць, визначення порядку значущих графічних одиниць, відношення функцій графічних одиниць, встановлення кількісних та якісних характеристик фонографічного інвентаря кожного періоду, розкриття історичних передумов графічної синонімії, омонімії та омографії тощо. Основною структурною одиницею орфографіки є *орфограма* – мінімальна значуща одиниця письма, що характерна певними графо-фонетичними і граматико-семантичними відношеннями. Орфограма є носієм певної інформації: фонетичної, граматичної або семантичної. Виходячи з цього, орфограми можуть бути *фонограмами* (орфограми, що фіксують окремі, реальні звукові відповідності), *афонограмами* (орфограми, що відповідають “нулю” звука), *ілетрограмами* (знаки дефіс, апостроф, інтервал). Залежно від додаткової інформації граматичного або лексико-семантичного порядку орфограми можуть бути ідеограмами, які у свою чергу поділяються на *семограми*, що містять семантичну інформацію, та *морфограми*, які передають граматичну інформацію. За своєю графічною формою відповідно від кількості знаків орфограми підрозділяються на *монограми* – однолітерні ГК, що мають фонетичну, граматичну або лексичну відповідність, *поліграми* – ГК, які складаються з двох або більше літер та передусім мають фонетичні еквіваленти. Поліграми можуть бути *диграмами* (2 літери), *триграмами* (3 літери), *тетраграмами* (4 літери), *пентаграмами* (5 літер).

Фонограма, яка має один фонетичний відповідник, називається *монофоною*, два та більше – *поліфоною*, за цією аналогією, фонема, що має єдиний графічний еквівалент – *монограф*, а декілька – *поліграф*. Орфограми, що не мають звукової відповідності, називаються *афонограмами*. У роботі також застосовано поняття

"ініціаль" – початкова літера слова, яка у деяких випадках може бути афонограмою, та "фіналь" – кінцева літера або група літер, як правило, невимовні у парадигматичному плані або умовно вимовні у синтагматичному. Зауважимо, що *ініціаль* та *фіналь* являють собою значущі одиниці, які несуть фонетичну, семантичну та граматичну інформацію.

Літера може розглядатися як символ – найвища форма знаковості, здатність графічної форми передавати певний ідеальний первісний зміст про матеріальні та нематеріальні речі, поняття та ідеї, якими людина може оперувати свідомо та несвідомо, а отже, відіграє важливу роль у процесі пізнання. Літера-символ виступає основою для передачі та розуміння коду будь-якої лінгвокультури, вона являє собою багаторівневе ментальне породження колективної духовної спільноти. Одна з основних властивостей літери-символу полягає у її здатності перебувати у постійному внутрішньому зв'язку з тими об'єктами, які вона репрезентує, таким чином зберігається тісний зв'язок між формою та змістом. Символізм літерних знаків також характеризується подвійністю, здатністю віддзеркалювати протилежні явища – дихотомії, багатозначності, складною структурою, невичерпністю, властивістю передавати цілісну ідею, накопичуючи додаткові смисли, а також абстрактні поняття й духовні сутності тощо. З огляду на те, що значення символу безпосередньо пов'язано з ментальними процесами людської свідомості і він здатен відображати низку понять, при аналізі символічних конотацій літерних знаків французького письма ми послуговувалися семантико-когнітивним підходом та категорійним апаратом когнітивної лінгвістики. Семантико-когнітивний підхід дозволив вивчити співвідношення семантики літер-символів з концептосферою французької лінгвокультури, зв'язок семантичних процесів з когнітивними.

Когнітивна лінгвістика набула своєї актуальності вслід за обґрунтуванням теоретичних засад психолінгвістики. У межах цієї науки було доведено існування невербального мислення, наявність у свідомості людей концептосфери, що складається з квантів знання – концептів, що постійно змінюються й оновлюються. Мислення людини невербальне, воно здійснюється за допомогою універсального предметного коду. Люди мислять концептами, кодованими одиницями та складовими бази універсального предметного коду. Саме через вивчення семантики мовних знаків можна проникнути у концептосферу людей для того, щоб вивчити особливості картини світу певної культурної спільноти. Концепт включає поняттєві й культурні складові (вихідну форму (етимологія), основні змістовні ознаки, конотації) і сприймається як комплексне, багатовимірне соціо-психологічне утворення, що співвідноситься як з колективною, так і індивідуальною свідомістю. Упорядкована сукупність концептів у свідомості людини утворює його концептосферу. Будь-які мовні знаки виступають як один із засобів доступу до свідомості людини, її концептосфери, до змісту й структури концептів як одиниць мислення. Через мовні знаки можна пізнати і експлікувати значну частину концептуального змісту свідомості.

Зауважимо, що поєднання семіотичного та когнітивного підходів до вивчення ідеографіки та символізму літерних знаків французького письма не є випадковим, між ними існує тісний взаємозв'язок. Пояснимо цю думку.

Семіотика – це наука про знакові системи у природі та суспільстві, вона знаходить свій предмет у біології, психології, етнографії, соціології, історії культури, літературознавстві, але головним чином у лінгвістиці. Знакові мовні системи є найбільш розробленими та чітко визначеними, отже, лінгвістика має впорядкований термінологічний апарат, який застосовується у дослідженнях з культурології, мистецтва, біології, етнографії тощо. Предметом семіотики у лінгвістиці виступає система знаків. У семіотиці традиційно знак визначається через знакову ситуацію як певне матеріальне тіло, що здатне відображати те, що самі по собі ними не є. Г. Фреге, розглядаючи знак у логіці, розрізняв три його складники: тіло знака, значення знака та образ, який відображений у значенні знака. Уперше в лінгвістику семіотичний аспект було залучено Ф. де Соссюром, який запропонував розгорнуту теорію мовного знака та системи знаків, додавши категорію значущості, тобто відношення знака до інших знаків тієї ж системи. Розвиваючи думки Ф. де Соссюра, К. Бюлер вважав за необхідне включити у знакові ситуацію позиції адресанта та адресата [2, с. 276]. У наш час деякі вчені, зокрема, Т. Колшанський, В. Худяков, М. Алефиренко, З. Попова розвинули теорію мовного знака. Вони розрізняють такі складники знакової ситуації: *акустичний знак* – тіло знака, медіатор, експонент, *образ акустичного знака* – лексема, десигнат, *позначення акустичного знака* – значення слова, десигнат, *семема, образи предметів та ситуацій* – зміст, концепт, десигнат, *предмети та ситуації позамовного світу* – десигнати, референти. У сфері акустичних образів лексеми можуть бути фонемами, графемами (образи звуків та звукосполучень, які виконують змісторозрізнявальну функцію), морфемами (образи, фрагментів, що використовуються для створення лексем). У сферу акустичних знаків розрізняють семему (одне позначення), семантему (сукупність значень однієї лексеми), синтаксему (позначення нормативної послідовності лексем). У систему образів предметів та ситуацій входять денотати (вербальні образи), змісти (невербальні образи), концепти (сукупність вербальних та невербальних образів предметів і ситуацій, що утворюють концептосферу людини). Предмети та ситуації зовнішнього світу, що відображаються за допомогою мовних знаків отримали назву – референти [5, с. 263]. Лексеми й семеми утворюють систему мови, семеми та денотати формують семантичний простір, а денотати і змісти складають концептосферу людини. Представлена систематизація понять надає можливість встановити область знакової ситуації, яку розробляє той чи інший учений незалежно від термінологічного корпусу. З цих позицій графічна лінгвістика вивчає образи графічних знаків у мовній свідомості людини (графеми), з яких формуються лексеми та морфеми, тоді як когнітивна лінгвістика досліджує співвідношення семем (їх сполучуваності, типових пропозицій, які знайшли своє вираження у мові) зі сферою концептів (як денотатів, так і змістів). Таким чином, модель мовної знакової ситуації побудована на основі семіотичних категорій. Зауважимо, що значення лексем у переважній більшості випадків конвен-

ціональними та співпадають у всіх носіїв конкретної мови, у той час як образи предметів та ситуацій, що не мають вербального відтворення, сприймаються по-різному. У цьому випадку семіотика надає когнітивній лінгвістиці такі методи та прийоми, які дозволяють розкрити приховані у середині знакової системи змісти.

Таким чином, категорійний та поняттєвий апарат дослідження еволюції літерних знаків французького письма IX – початку XXI ст. базується на основних поняттях семіології, теорії письма, графічної лінгвістики, орфографіки, когнітивної лінгвістики. Саме семіотичний підхід у представленій лінгвістичній розвідці зумовив застосування представлених вище мовознавчих наук. Це уможливило вихід дослідження писемності на новий рівень, що потребує інтегрованої методики аналізу еволюції літерних знаків французького письма.

Література:

1. Амирова Т. А. История языкознания : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] // Т. А. Амирова., Б. А. Ольховиков., Ю. В. Рождественский / [под ред. Гончаренко С. Ф.]. – М. : Издат. центр “Академия”, 2003. – 672 с.
2. Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка : монография / Карл Бюлер. – М. : Прогресс, 1993. – 501 с.
3. Зеленько А. С. Теоретичні питання мовознавства [Електронний ресурс] / Анатолій Степанович Зеленько // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство. – 2010. – Вип. 5. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/apif/2010_5/All.pdf – Назва з титул. екрану.
4. Крючков Г. Г. Современная орфография французского языка / Георгий Георгиевич Крючков. – К. : Высшая школа, 1987. – 184 с.
5. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / Зинаида Даниловна Попова, Иосиф Абрамович Стернин. – М. : АСТ, Восток-Запад, 2007. – 315 с.